

TÜRK İKTİSAT DÜŞÜNÇESİNDE HİMAYECİ USUL KAVRAMININ İLK TEORİSYENİ: AHMET MİTHAT EFENDİ

Yrd. Doç. Dr. Cem Yılmaz BUDAN*

Öz

Tanzimat devrinin en verimli ve üretken yazarlarından biri olarak karşımıza çıkan Ahmet Mithat'ın kuramsal çalışmalarının bir kısmı iktisat teorisi alanı üzerinde yoğunlaşmıştır. Özellikle 1870'den itibaren iktisat teorisine ilgi duymaya başlayan yazarın günümüze dek ihmal edilen bu çalışmaları arasında "Ekonomi Politik" adlı eseri, içerdiği himayeci usul teklifi bakımından önem arz etmektedir. Zira ülkemizde özellikle I. Dünya Savaşı yıllarından itibaren benimsenen himayeci/korumacı ekonomi siyasetinin fikri dayanaklarına ilk olarak bu eserde rastlanmaktadır. Bu bakımdan Ahmet Mithat'ı, iktisat tarihimizde himayeci usul kavramının ilk teorisyeni olarak değerlendirmek mümkündür. Bu çalışmada, öncelikle yazar tarafından müstakil bir iktisat siyaseti olarak önerilen himayeci usul kavramının hangi şartlar altında olgunlaştığı ifade edilecek, yazarın "Ekonomi Politik" adlı çalışmasından hareketle iktisadi korumacılık ilkesi ayrıntılı bir biçimde tanıtılacaktır. Yazarı himayeci usul düşüncesini kuramlaştırarak önermeye sevk eden etkenler tartışılarak Ahmet Mithat'ın Türk iktisat düşüncesi içindeki yeri belirlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Ahmet Mithat, Ekonomi Politik, himayeci usul, iktisat.

The First Theorist of the Concept of Protectionist Policy in Turkish Economic Thought: Ahmet Mithat Efendi

Abstract

Ahmet Mithat Efendi, one of the most prolific and versatile writers of the Tanzimat Era, devotes a portion of his theoretical works to the field of economic theory. Despite his keen interest in the field notably since 1870, among his neglected works, one entitled "Ekonomi Politik" is of particular importance owing to its proposition of protectionist policy. This is the first time we come across a work illustrating theoretical support for the protectionist policy which is endorsed in our country since the years of World War I. In this regard, it is possible to consider Ahmet Mithat as the first theorist of protectionist policy in our history of economics. In this study, firstly, the conditions under which the writer's proposition of protectionist policy as a distinct economic policy came to fruition will be delineated, and then with reference to his work "Ekonomi Politik", the principle of protectionist policy will be presented in detail. After thoroughly discussing the factors which prompted the writer to theorize and

* İstanbul Gelişim Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, cybudan@gelisim.edu.tr

advocate protectionist policy, Ahmet Mithat's place in Turkish economic thought will be determined.

Keywords: Ahmet Mithat, Ekonomi Politik, protectionist policy, economics.

1. Giriş

Tanzimat devri, ülkemizde birçok alanda köklü değişimlerin yaşandığı çok boyutlu bir dönüşüm sürecini tanımlamaktadır. Günümüze kadar gelen ve halen devam eden siyaset, yönetim, ordu, ekonomi, hukuk, eğitim, sağlık, basın, güzel sanatlar, edebiyat ve hemen bütün sosyal alanlardaki gelişme ve devrimlerin başlangıcı 1839 Tanzimat Fermanı'ndan değilse bile bu tarihten itibaren başlayan yenileşme hareketlerinden ve teşebbüslerinden hız kazanır¹. Batı medeniyeti ile kurulan temasların yoğunlaştığı bu dönemde ivme kazanan yenileşme hareketinin öncüleri olarak karşımıza çıkan aydınlar, aynı zamanda Osmanlı toplum ve devlet yapısının batıdan intikal eden modern değerlerle uzlaştırılmasını sağlama vazifesini de üstlenmişlerdir. Söz konusu vazifeyi en etkin şekilde üstlenen Tanzimat aydınlarından biri de şüphesiz Ahmet Mithat Efendi'dir. Ahmet Mithat Efendi, roman, hikâye ve tiyatro gibi kurmaca esasına dayalı edebi türlerde muhtelif eserler verirken bir yandan da tarih, coğrafya, felsefe, din, askerlik ve görgü kuralları alanlarına ait teorik çalışmalarda bulunmuştur. Kurmaca ve kurmaca dışı kitaplarının yanı sıra çok sayıda ve çok çeşitli konuda gazete yazısı yazan² Ahmet Mithat Efendi, üretkenlik vasfına izafeten zamanında "kırk beygir kuvvetinde yazı makinesi" yakıştırmasının muhatabı olmuştur. İlk eserinin yayımlandığı tarih olan 1870 ile hayatını kaybettiği 1912 yılı arasında kalan kırk yılı aşkın süre zarfında yazar, aralarında dört-beş formalık risalelerden bin küsur sayfalılara, cep kitabı boyundan çift sütuna dizilmiş battal boyda olanlarına kadar yüz kitap neşretmiştir³. Bu veriler, yazar hakkında yukarıda zikredilen yakıştırmayı hak ettiğini doğrular niteliktedir.

Bununla birlikte edebiyat tarihimizde daha ziyade romancı ve hikâyeci kimliği ile ön plana çıkan Ahmet Mithat Efendi'nin kurmaca dışı eserleri arasında iktisat kuramı ile ilgili olanlar günümüze değin önemli ölçüde ihmal edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin iktisadi yapısında gözlemlenen dönüşümün ürettiği sonuçların etki alanını genişlettiği, Batı dünyası ile kurulan ticari münasebetlerin giderek yoğunlaştığı 19. yüzyılda yeni bir iktisat politikası tanzim etme ihtiyacı, devletin ayakta kalabilmesinin başlıca koşulu olarak görülmüştür. Sanayileşmiş Avrupa'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik ekonomik müdahalesi karşısında devrin aydın ve bürokratları muhtelif görüş ve tekliflerle vücuda getirilecek iktisat politikasına yön vermeye çalışmışlardır. Bu aydınlar arasında gerek sarayla olan yakın münasebetleri dolayısıyla önemli bir politik

¹ Okay 2013a, s. 2.

² Esen 2014, s. 14.

³ Okay 2013b, s.10.

nüfuza sahip bulunması gerekse geniş bir okur kitlesi tarafından takip edilen tanınmış bir muharrir olması hasebiyle Ahmet Mithat Efendi'nin iktisadi düzene ilişkin görüş ve teklifleri aracılığıyla, muasırlarından daha geniş bir etki uyandırdığı düşünülebilir. Bu çalışmada, Ahmet Mithat'ın 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı iktisat düşüncesinin oluşumuna sunduğu katkılar tartışılacak; özellikle yazar tarafından önerilen korumacı iktisat siyasasının esasları açıklanmaya çalışılacaktır. Yazarın iktisat teorisine ilişkin görüşlerinin ayrıntılı bir biçimde tetkik edilmesi, ekonomi alanında etkileri erken Cumhuriyet dönemine kadar uzanacak olan "himayeci usul" kavramının ülkemizdeki gelişim sürecini anlamak bakımından da önemlidir. Bu bağlamda Ahmet Mithat'ın "Ekonomi Politik" adlı eseri aracılığıyla Osmanlı'nın ekonomik gelişimi için teklif ettiği himayeci usul programının değerlendirmesine geçmeden önce, Tanzimat döneminin iktisadi yapısını oluşturan koşulları genel hatlarıyla tanıtmak gerekmektedir.

2. Tanzimat Devrinin İktisadi Görünümü ve İktisat Politikaları Bağlamında Bir İkiem: Laissez-Faire ve Himayeci Usul

Tanzimat'la birlikte Türkiye'ye nüfuz eden Avrupalı iktisat, hem politikaları şekillendiriyor hem de gündelik hayata artık daha etkin bir biçimde damgasını vuruyordu. Sultan Abdülaziz saltanatının sonlarına gelindiğinde, temel ekonomik meseleler hala bir çözüme kavuşturulamamıştı. Alınan istikrazlar, sefahat ve göstermelik tüketimi kamçılarken, bu kanaldan ülke içine akan paranın pek azı prodüktif (üretken) alanlara sarf edilmişti. Ödenmesi gereken borç taksitleri, faizleri ile birlikte, Osmanlı ekonomisini bir yıkımın kenarına itmekteydi⁴. 1875 sonbaharına gelindiğinde borç ödemelerini yarıya indirdiğini ilan eden Osmanlı Devleti, 1876 tarihinde de borç ödemelerini tümüyle durdurduğunu duyurdu⁵. Bu kaotik ortamda laissez-faire⁶ usulünün yıkıcı etkisi üzerinde durulmamaktaydı. Liberal dünya görüşünün Osmanlı aydınları arasında da idealize edilen bir istikamet haline gelmeye başlamış olması ticaret serbestliğini teşvik ediyor; II. Abdülhamit dahi liberal eğilimlerini tahta çıkışının ilk yıllarında muhafaza ediyordu. Buna karşılık II. Abdülhamit, israfa karşı tutumsever tavrıyla Abdülaziz'den oldukça farklıydı⁷. Seleflerinden oldukça farklı bir mizaca sahip bulunan Sultan II. Abdülhamit, iflas ve dış mali denetimle sonuçlanan bir mali kriz sırasında iktidara gelmişti. (Ahmad 2014: 42) Zaman içerisinde iktisadi-mali meseleler hakkında gerek teorik gerekse pratik donanım kazanan II. Abdülhamit, liberal ekonominin yaratabileceği anarşinin farkına varmış; liberalleşmenin Osmanlı Devleti'ni kaçınılmaz bir yıkıma doğru sürükleyeceğini fark etmişti. Zira II. Abdülhamit'e göre ekonomik alanda

⁴ Sayar 2009, s. 370.

⁵ Pamuk 2005, 230.

⁶ "Brakınız, yapsınlar" anlamına gelen bu ifade, kapitalist ekonomide devlet müdahalesinden arındırılmış ticari faaliyetleri tanımlamaktadır.

⁷ Paşa 1931, s. 11.

liberalleşme ve dolayısıyla laissez-faire usulü, Osmanlı'nın iktisadi açıdan Avrupalı devletlere bağımlı hale gelmesine zemin hazırlayacaktı. Ülke ekonomisini açık pazar haline getirdiğini düşündüğü laissez-faire ideolojisini tasfiye etmeyi hedefleyen II. Abdülhamit, bu doğrultuda öncelikle Mekteb-i Mülkiye'de iktisat dersleri okutan Portakal Mikael Paşa ile Ohannes Efendi'yi görevlerinden alır. Ülke içinde liberal düşüncenin yayılmasına aracılık edebileceğini öngördüğü yabancı yayınları ve matbuat faaliyetlerini sıkı bir denetime tabi tutar; yerli iktisadın kuruluşuna hizmet etmek üzere ticaret mektebi kurulmasına önyak olur. Tüm bu gelişmeler, II. Abdülhamit döneminin resmi siyaseti üzerinde liberal ekonomi karşıtlığının belirgin bir hâkimiyet kurduğunu ortaya koymaktadır. Buna mukabil ekonomi alanında tasfiye edilmesine çalışılan laissez-faire ideolojisi yerine hangi ekonomik modelin ikame edileceği henüz kesin olarak belirlenmiş değildir. II. Abdülhamit devrinin liberal ekonomi karşıtlığı üzerine inşa ettiği bu koşullar, ülkenin ancak kendi iç dinamikleriyle kalkınabileceğini düşünen, batılılaşma deneyimi karşısında ihtiyatlı kalmayı tercih eden bir aydın olarak Ahmet Mithat Efendi'nin iktisat alanında himayeci/korumacı usulü önermesi için elverişli şartları yaratmış bulunuyordu. Nitekim 1879 yılında neşredilen "Ekonomi Politik" adlı eseriyle, devletin ekonomi alanındaki etkinliğinin artırılması gerekliliğini açıkça vaaz eden Ahmet Mithat, himayeci usulü müstakil bir iktisadi model olarak teklif eden ilk isim olarak karşımıza çıkmaktadır.

3. Ekonomi Politik Karşısında Ahmet Mithat Efendi ve Himayeci Usul Teklifi

Ahmet Mithat Efendi'nin iktisat teorisine ilişkin görüşlerine genel olarak iki eserinde rastlamak mümkündür. Bu eserlerden ilki, Tercüman-ı Hakikat gazetesinde tefrika edildikten sonra 1879 yılında Kırkambar Matbaasında basılarak neşredilen "Ekonomi Politik" adlı çalışmadır. Mektup biçiminde kaleme alınan "Hallü'l-Ukad" (1890) adlı çalışmasında ise yazar daha ziyade önde gelen Batılı iktisat teorisyenlerinin çalışmalarını, bu teorisyenlerin ekonomi politik alanındaki görüşlerini ve iktisat biliminin temel kavramlarını tanıtmaktadır. Söz konusu eserin içeriği, çalışmamızın odak noktası olarak belirlenen problematikle ancak dolaylı bir ilişki kurduğundan, yazarın bu alandaki görüş ve tekliflerini incelemek üzere "Ekonomi Politik" adlı metninin esas alınması zaruri görülmektedir. Zira bu eser, temelde Osmanlı iktisadının yaşadığı güncel ve hayati sorunlar karşısında alınması gereken tedbirler üzerinde durmakta; ilettiği somut teklifler aracılığıyla milli ve yerli sermayenin korunmasını öngören politikaları teşvik etmektedir. Bu tekliflerin başında, ülkemizde bilhassa 1930-1939 yılları arasında uygulanan korumacı politikanın öncülü niteliğindeki "usul-i himaye" önerisi gelmektedir. Resmi devlet politikası olarak benimsenmesinden yaklaşık elli yıl önce ilk kez Ahmet Mithat tarafından dile getirilen korumacı tedbir önerisinin temel maksadı, devletin henüz teşekkül etmekte bulunan yerli sanayiini dış rekabet karşısında korumak;

bu suretle milli servetini iç dinamikleriyle artırmayı başaran bir model tesis edebilmektedir.

Ahmet Mithat, şüphesiz ihtisas ve liyakat sahibi bir iktisat teorisyeni değildir. İktisada duyduğu ilgi ise ancak, 1870'lerin başına rastlamaktadır⁸. Bu suretle ele aldığı konunun kuramsal içeriğine derinlemesine vakıf olduğunu iddia etmek güçtür. Nitekim sürekli ve kesintisiz bir tahsil hayatına sahip olamaması da bu durumu imkânsız kılmıştır. Buna mukabil Batı'da ekonomi politik alanında üretilen temel kaynakları okuduğu, önde gelen kuramcıları ve ilgili literatürü tanıdığı, "Ekonomi Politik" adlı eserinde bu sahaya ait terim ve kavramları isabetli bir biçimde kullanmasından anlaşılmaktadır.

"Ekonomi Politik", muhtelif alt başlıklar içeren 6 bölümden müteşekkildir. Giriş kısmında yazar, ekonomi politik terimini tüm cepheleriyle tanımlamaya çalışır. Bu bileşik ismi oluşturan sözcüklerin etimolojik kökenlerine atıfta bulunduktan sonra, ekonomi politik alanında çalışan batılı araştırmacıların, bu sahanın sınırları, içeriği ve amaçlarına ilişkin görüşlerine yer verir. Yazarın ekonomi politik kavramına ilişkin farklı tanım denemeleri arasında en açıklayıcı bulduğu yaklaşım, Muallim Say'a aittir: "Ekonomi politik, servet denilen şey nasıl üretilir ve insanlar arasında paylaşılır ve nasıl harcanıp tüketilir, işte bunların temel ve tabii ilkelerini gösterir"⁹. Girizgah mahiyetindeki bu kısmın ardından gelen, "Hayat Tüketime Bağlıdır" başlıklı bölümde yazar insanoğlunun maddi ve manevi geçimini sağlamak üzere tüketmeye devam etmeye mecbur olduğunu bildirdikten sonra üretimin önemine işaret eder. Bununla birlikte bu üretim süreci, aynı zamanda işbölümü ve mesleki uzmanlaşma gibi kapitalist ekonominin genel karakteristiğini belirleyen süreçleri de içermelidir. Bu noktada dikkat çekici olan husus, Ahmet Mithat'ın, işbölümü ve mesleki uzmanlaşma kavramlarını, "medeni toplum dairesine" dâhil olmanın zorunlu koşulları olarak mütalaa etmesidir:

"Herkes kendi türünün hizmetine muhtaçtır. Zaten bu ihtiyaçtan dolayı medeni toplum dairesine girmiştir. İnsanın ihtiyacı o kadar çoktur ki, en kabaları demek olan ekmek yapmak, elbise dokumak ve imal etmek, demir dökmek, deri tabaklamak, ev inşa eylemek gibi işlerde bile tek başına aciz kalır. Aciz değil, yalnız bunları yapabilmeyi öğrenmek için ömrünü çıraklıkta geçirmek zorunda kalır. Bu yüzden herkes yalnız birini yapmayı ve hem de başkalarına beğendirecek ve 'İşte biz ne kadar çalışsak, bu kadarını yapamayız' dedirtecek kadar güzel yapmayı öğrenip, kendisi halka o hizmeti yerine getirmeye karşılık, halktan da hizmet bekler..." (Mithat 2005: 108) Yazarın, üretim alanında işbölümü ve mesleki uzmanlaşma kavramlarını, yerleşim birimlerinin yapılarını şekillendirme fonksiyonları bağlamında ele alması, üzerinde durulması gereken bir başka önemli noktadır. Zira Ahmet Mithat'a göre ekonomi politik

⁸Sayar 2009, s. 375.

⁹Mithat 2005, s. 100.

başlamında bir yerleşim alanının şehir olarak tanımlanabilmesinin ölçütü, orada yürütülen işin şubelere bölünmesi ve mesleki uzmanlaşma talep eder olmasıdır:

“Büyük ve kalabalık şehirlerde ekonomi politik tavsiye eder ki her iş ne kadar şubelere bölünmüş olabilmeye uygun ise o kadar şubelere bölünerek her bir kısmı bağımsız bir iş olsun. Küçük yerlerde ve köylerde ise aksine bir idarehane ne kadar çeşitli işleri birleştirmek mümkün ise o kadarını birleştirerek onları kendi bağımsız idaresinin parçası sayсын. Örneğin İstanbul gibi bir şehirde ağaç işleri sanatlarından, odun yarıcılıktan başlayarak adi dülgelik, kabaca doğramacılık, ince tavşanlık, oymacılık ve sair şubelerin her biri başka başka ve bağımsız bir sanat kabul olunması tavsiye olunur”

10

Yazarın bu tespiti, şüphesiz şehirleşmenin sanayileşme ve ona bağlı modern kavramlar olarak karşımıza çıkan işbölümü, uzmanlaşma ve örgütlenme gibi süreçlerle kurduğu ilişkiye dikkat çekmeye çalışmaktadır. Zira günümüzde şehirleşme, “sanayileşmeye ve ekonomik gelişmeye koşut olarak kent sayısının artması ve bugünkü kentlerin büyümesi sonucunu doğuran, toplum yapısında artan oranda örgütlenme, işbölümü ve uzmanlaşma yaratan...”¹¹ bir süreç olarak tanımlanmaktadır. İki tanım arasındaki bu paralellik, Ahmet Mithat’ın kendi dönemine ait mevcut sosyolojik gerçekliği hangi iktisadi parametrelerin şekillendirdiğini doğrulukla teşhis ettiğini göstermesi bakımından da dikkate değerdir. Ahmet Mithat, üretim sahasında makineleşme, özel mülkiyet güvencesi, rekabet, terakki ideali ve mübadele hürriyeti gibi kavramların iktisadi kalkınma süreci bakımından arz ettiği önemin idrakindedir; dolayısıyla ekonomi politik fenninin reel boyutunu oluşturan dinamiklerden haberdardır. Buna karşın güçlü bir milli iktisadın kurulması ve geliştirilmesi hedefi doğrultusunda oluşturulacak siyasetin, devlet otoritesinin korumacı tedbirler almasını engelleyecek şekilde tanzim edilmemesi gerektiği düşüncesindedir. Bu bağlamda Ahmet Mithat, laissez-faire usulüne karşı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Yazar, söz konusu usulü öncelikle, “şimdiki zamanın bahsi”¹² olarak görmemektedir. Ayrıca devlet müdahalesinden arındırılmış, ithalat ve ihracatta mutlak serbestliğe yer veren bir ekonomik model, Osmanlı Devleti’nin iktisadi yapısını biçimlendiren tarihsel ve toplumsal koşullara da aykırıdır. “Ekonomi Politik” adlı eserinin, himayeci usulün esaslarını açıklayan “İç Sanayimizi Himaye” başlıklı dördüncü bölümünde Ahmet Mithat, bu koşulları ayrıntılı biçimde inceledikten sonra, Osmanlıların tarih boyunca askeri bir millet olma hüviyetiyle yüzyıllar içerisinde belirli bir servet birikimi elde etmekte zorlandığını ifade etmektedir. Ona göre tarihsel süreç içerisinde devletin “pek az yılı barış üzere geçirmesi”¹³, ticaretin gayrimüslimler tarafından yürütülmesi ve Müslüman Türklerin askeri kimlikleri, bu neticenin zuhurunda rol oynamıştır.

¹⁰Mithat 2005, s. 120.

¹¹Keleş 2000, s. 19.

¹²Sayar 2009, s. 383.

¹³Mithat 2005, s. 149.

Bununla beraber üretimde makineleşmenin henüz oldukça iptidai durumda bulunması da Osmanlı Devleti'nin milli servetinin çöküş sebepleri arasında bulunmaktadır:

“Bizde ise eski servet çökmüş olmakla beraber, elde yeni servet üretimi için gereken vasıtalar ve vesileler de yoktur. Sanatça, ziraatça, ticaretçe gerçekten yokluk halindeyiz... Başımıza giydiğimiz fes, arkamıza giydiğimiz gömlek, yaktığımız kibrit, kısacası tramvay kumpanyasının yaptığı gibi kaldırım taşlarımız da getirilmek üzeredir. Eskiden kalma iç sanayimizin her biri bir suretle mahvolup çökerek şimdi Müslüman olan mesai erbabına kayıkcılık ve hamallık gibi zora ve vücut kuvvetine bağlı birkaç adi uğraştan başka bir şey kalmamış gibidir... Her işi makineler ile görülen bir Avrupa çiftliği ile her işi trnak ile görülen bir Osmanlı çiftliği yan yana getirilecek olsa, bizde ziraatın yokluk hali besbelli görülür. Ticaret yönüne gelince, onda bütün bütün mahrumuz. Avrupa ekonomi ve hukuk kitaplarında ‘dış ticaret’ denildiği zaman, ilk önce kendi tebaaları, kendi adamlarının dışarıya mal götürüp, dışarıdan mal getirmeleri sureti anlaşılır. Bizde ise bütün ticari meokilerimizi yabancılar istila etmiş olup, dış ticaret değil, iç ticaretimizin bile hem de en önemli yönleri onların elindedir...”¹⁴

Görüldüğü üzere Ahmet Mithat'ı himayeci usulü müstakil bir iktisat siyaseti olarak önermeye sevk eden koşullar, ülke ekonomisinin yabancılar tarafından kontrol edilmesiyle yakından ilgilidir. Osmanlı Devleti'nin iktisadi düzeni içinde hâkimiyet kuran yabancı etkinliğinin arz ettiği tehlike, Ahmet Mithat gibi Namık Kemal tarafından da teşhis edilmiştir. 1872 tarihli İbret gazetesinde yayımlanan bir yazısında Namık Kemal, Osmanlı ekonomisinin içinde bulunduğu olumsuz tabloyu tasvir ederken, bilhassa ticaret sahasının ecnebi tahakkümü altında bulunduğu ve tarımsal üretimin iptidailiğinden bahsetmektedir:

“Ticaretimiz ecnebilerin elinde, zanaatımız hiç hükmünde... Cenab-ı Hak ihsan ederse, topraklarımızdan biraz mahsul alabilirsek, onunla geçinir gideriz. Dünyada ziraat hiçbir vakit zenginliğe zanaat ve ticaret kadar hizmet edemez. Çünkü kazanç hususunda ölçü tacir için saat, ehl-i zanaat için gün, ziraatçı için yıldır. Ziraat ıslah edilmelidir. Rençperlerimizin esvabında tufandan biraz sonra insanların büründükleri hayvan derilerinden terakkice ne kadar fark varsa, ziraatımız dahi devr-i Adem'den beri o nispette ya ilerlemiş ya da ilerlememiştir.” (İbret, 1872, sayı: 61)

Ülke ekonomisinin önemli ölçüde yabancıların kontrolünde bulunması ve üretimin gelişmişlik düzeyinin tenkidi hususlarında Ahmet Mithat ve Namık Kemal'in yaklaşım biçimleri arasında belirgin bir paralellik bulunduğu görülmektedir. Bununla beraber Namık Kemal, iktisadi kalkınma için Avrupa'ya duyulacak ihtiyacı da vurgularken Ahmet Mithat bu noktada tümüyle kendisinin olan bir milli sanayi savunmaktadır¹⁵. Yazara göre yerli ve milli bir sanayi inşa edebilmenin başlıca yolu ise iktisat alanında himayeci

¹⁴Mithat 2005, s. 152.

¹⁵Sayar 2009, s. 376.

usulün benimsenmesidir. Ahmet Mithat, bu doğrultudaki görüşlerini özellikle “Ekonomi Politik”in dördüncü bölümünde yer alan “İmtiyaz ve Himaye” başlığı altında etraflıca izaha girişir. Devlet aygıtının öncelikli fonksiyonlarından birinin ziraat, sanayi ve ticaretin himaye edilmesini sağlamak olduğunu ifade eden yazar, milli servetin korunarak yabancı sermaye sahiplerinin ve işletmecilerin bu alandaki tekelinin ortadan kaldırılması gerektiği düşüncesini ortaya koyar:

“Bir memlekette hükümetlerin birinci vazifeleri sırasına geçen bir şey de ziraat, sanayi ve ticaret konusunu güzelce himaye etmektir. Zira devletin muhtaç olduğu şevket ve kudret vasıtaları, ancak ahalinin serveti ise ziraat ve ticaret ve sanayi yüzünden husule geleceğinden, halkın bu üç yolu korunup himaye edilmeyip de ahali zayıf düşer ise devlet de şevketinden düşer. Oysa bizde şu önemli meseleye hiç önem verilmediğini iddia edebiliriz. Bir kere gidilip de orman ve madenler ve saire imtiyazlarının kayıtlarına bakılmalı. Acaba kaç tanesinin bizim hemşehrilerimize ihale olunduğu görülür? Evet! Biz bir orman, bir maden işletmeye kabiliyetli değiliz. İlk önce en büyük üzüntümüz bunadır. Ancak biz kabiliyetli değilsek, kabiliyetli oluncaya kadar onların yabancılara kaptırılmayıp korunmasını iddia edebiliriz”¹⁶.

Ülkenin doğal kaynaklarının ve tabii servetinin yabancılar tarafından işletilmesi, yazarın rahatsızlık duyduğu başlıca husustur. Söz konusu kaynakların yerlilerce işletilmesinin henüz teknik nedenlerle imkânsız bulunduğu dikkat çekildikten sonra, gerekli teknik beceriler kazanılana kadar bunların yabancılar tarafından sermaye üretme araçları haline getirilmemesi için birtakım koruyucu önlemler alınması gerekmektedir. Bu durum, ülkenin ekonomik açıdan sömürülmesini engelleyeceği gibi, milli sermayenin güç kazanmasına da vesile olacaktır:

“Mübadele hürriyeti ve ithalat ve ihracat hürriyeti taraftarı olanlar ve özellikle memleketimizde zengin olmaya alışmış bulunan yabancılar, şimdi bizden şu sözü işittiklerinden dolayı kim bilir ne kadar hiddet edip eleştirilere kıyam eylerler. Zira onlar için ‘Devlet-i Aliyye’nin ülkesi, henüz tabii halinde bulunup madenleri, ormanları ve sair servet ve zenginlik kaynakları bu devleti ayağa kaldırmaya yeterlidir (...) Biz bugün kabiliyetli değil isek, henüz kabiliyetli ve reşit olmayan yer çok demeyiz. Biz kabiliyet kazanıncaya kadar vatanımızda gömülü olan hazinelerin korunmasını iddia edebiliriz. Ya bundan yirmi otuz yıl sonra biz kabiliyet kazandığımız zaman servet kaynaklarının tümü yabancılar tarafından istila edilmiş olursa? O zaman kabiliyetimizi nereye sarf edelim? Kabiliyetimizi sarf edecek yer aramak için Afrikalar’a, Amerikalılar’a, Avustralyalılar’a mı gidelim?”¹⁷

Yukarıda yer verilen alıntıdan da anlaşılacağı üzere Ahmet Mithat, milli servetin kontrolünün yerli girişimcilere ait olmasının iktisadi kalkınma bakımından zaruri olduğuna işaret etmektedir. Himayeci tedbirlerin bizzat

¹⁶Mithat 2005, s. 153.

¹⁷Mithat 2005, s. 153.

devletin tasarrufunda geliştirilmesinin önemine dikkat çeken yazar, üretim altyapısı yeterince gelişmemiş bulunan bir ülkenin ithalat ve ihracat hürriyetine cevaz veren politikalarla sömürüye açık hale getirileceğini düşünmektedir. Ahmet Mithat, dış ticaret konusunda da himayeci tedbirlerin uygulanmasının makul bir çözüm olduğuna kanidir. Zira ancak bu suretle pamuk, kök boya, kuru incir, kuru üzüm ve sair ihracat mallarımızın yurtdışına çıkarılmasına yalnızca yabancıların aracılık etmelerinin engellenmesi ve yerli tüccarların dışarıya açılmalarının teşvik edilmesi mümkün hale getirilebilir.

Yazarın himayeci usul bağlamında dikkat çektiği bir diğer husus ise “kapitülasyon” adı altında yabancı tüccarlara tanınan iktisadi imtiyazların Osmanlı ekonomisine verdiği zarardır. Söz konusu imtiyazların yarattığı rekabet eşitsizliğinin yerli ahalinin aleyhine sonuçlandığını vurgulayan Ahmet Mithat, Fransa ve İngiltere gibi ülkelerde himayenin yabancıyı değil, yerli uyruğa mensup bulunanları koruma amacına yöneldiğini dile getirir¹⁸. Yukarıda da vurgulandığı üzere, Ahmet Mithat esasen rekabetin iktisadi ilerleme için ne denli önemli olduğunun farkındadır. Onun karşı çıktığı husus, Avrupalı devletlerle rekabet etmemizi sağlayacak gelişmişlik düzeyinin henüz çok uzağında bulunduğumuz bir dönemde mübadele hürriyeti ve ticaret serbestisine izin vermenin vaat ettiği sakıncaların dikkate alınmamasıdır. Yazar, Avrupa ülkeleri ile Osmanlı Devleti arasındaki rekabet eşitsizliğini, “yüz binlerce nüshayı birkaç saat zarfında basıp ortaya koyan bir matbaa karşısında el yazısıyla nüshalar çoğaltmaya çalışan bir kâtibin” durumunu örnek göstererek açıklamaya çalışır. Bu durumda ithalat ve ihracat hürriyetinin ve ticari rekabetin ancak Fransa, Belçika ve İngiltere gibi “sanatkârlıkta ve tüccarlıkta birbiriyle rekabet edebilecek derecede ilerlemiş ülkeler arasında” mümkün olabileceğini öne sürer. Yazar, buna rağmen teknik gelişmişlik seviyeleri arasında bir denge bulunan bu ülkeler arasında dahi hiçbir önkoşul içermeyen bir rekabet pratiği bulunmadığını örneklerle açıklamaktadır.

Ahmet Mithat, himaye usulünü önerdiği dördüncü bölümün sonunda, mevcut durum karşısında yapılması gerekenleri sıralamaktadır. Yazarın himayeci usul perspektifi doğrultusunda iktisadi kalkınma için atılması zorunlu adımlara ilişkin tekliflerini şu başlıklar altında toplamak mümkündür:

- a) İç sanayi ve ticaretin himaye edilmesi için yabancı ithalatı üzerine ciddi vergiler konması.
- b) Söz konusu vergilerin miktarlarının, ihtiyaçlarımız göz önünde bulundurularak belirlenmesi,
- c) Kurulacak sanayi cemiyetleri aracılığıyla, Avrupa’ya sanayi fennini öğrenmek üzere öğrenci gönderilmesi,

¹⁸Mithat 2005, s. 154.

d) Avrupa'dan gelerek Osmanlı topraklarında sanat icra edecek olanlar için, birkaç belirli yıla mahsus olmak ve kararlaştırılmış şartlarıyla kayıtlı bulunmak üzere türlü imtiyazlar verilmesi,

e) Tarihte Büyük Petro ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa gibi kendi buldukları coğrafyaların yenilikçi/reformist şahsiyetlerinin iktisadi kalkınma amacı istikametinde aldıkları tedbirlerin incelenerek bunlardan faydalanılmaya çalışılması¹⁹.

Ahmet Mithat'ın Osmanlı Devleti'nin iktisadi düzenine ilişkin tespit ve teklifleri, ülkenin sosyolojik realitesini, üretim yapısını ve kültürel dinamiklerini dikkate alan, yerli ve milli bir düşünce sisteminin ürünüdür. Klasik iktisat düşüncesini benimsemeyen Ahmet Mithat, muhtelif eserleri aracılığıyla Adam Smith'in görüşlerini eleştirmiş, Smith'in öne sürdüğü ilkelerin ancak İngiltere gerçeğiyle bağdaşabileceğini belirtmiştir. İngiltere'nin dahi serbest dış ticaret politikası uygulamadığını öne süren yazar, ülke gerçekleriyle bağdaşmayan bu tür bir iktisat politikasının Osmanlı iktisatçılarınca el üstünde tutulmasını tenkit etmiştir. Ahmet Mithat, her milletin kendi iktisat düşüncesi olması gerektiğini savunmuş, bir İngiliz iktisat düşüncesi, bir Fransız iktisat düşüncesi olduğu gibi ülke ekonomisinin kendi somut şartlarından oluşan bir Osmanlı iktisat düşüncesinin de vücuda getirilmesi gerektiğini öne sürmüştür. Liberal politikalar ile ülkede milli sermaye birikiminin sağlanamayacağını savunan Ahmet Mithat'la beraber Akyiğitzade Musa Bey (1865-1923), Ziya Gökalp (1875-1924) ve Tekin Alp (1883-1961) gibi milli iktisat görüşünü idealize eden Osmanlı iktisatçılarının varlığına rağmen isimlerini zikrettiğimiz düşünürlerin görüşlerinin 20. yüzyılın başlarına kadar etkili olduğunu iddia etmek güçtür²⁰. Osmanlı iktisat düşüncesinde Tanzimat'tan beri etkili olan Smith ve Ricardo gibi liberallerin görüşleri ancak I. Dünya Savaşı yıllarında gözden düşmeye başlamış ve Ahmet Mithat'ın öncülü olduğu milli iktisat modeli benimsenmiştir. "Devletçilik" ideolojisi çerçevesinde kurgulanan milli iktisat modeli, korumacı bir dış ticaret politikasının şekillendirilmesini gerekli kılmıştır. Sermaye birikiminin liberalizm ile serbest piyasa koşullarında oluşmayacağını gören İttihat ve Terakki, Müslüman-Türk unsurların ticarete katılmasını ve girişimci olmasını özendirmeye çalışmıştır. I. Dünya Savaşı yıllarında benimsenen bu uygulamaların Ahmet Mithat tarafından yaklaşık otuz beş sene önce teklif edilmiş olması, dikkat çekicidir. Bu dönemde devletin müdahalesiyle kurulan milli anonim şirketlerin giderek ekonomiye hâkim olması, Tanzimat liberalizminin güçlendirdiği etnik iş bölümünün ortadan kalkması, hatta Müslüman-Türk unsurunun lehine dönmesi ve ticaretin Türklerin eline geçmesi²¹, Ahmet Mithat'ın bu bağlamda uzun bir süre önce öne sürdüğü görüşlerin uygulama alanında da karşılık bulduğunu ortaya koymaktadır. Bir

¹⁹Mithat 2005, s. 160.

²⁰Kabaş 2014, s. 120.

²¹Toprak 2012, s. 45.

başka ifadeyle iktisat tarihimizde ilk kez Ahmet Mithat tarafından kuramlaştırılan himayeci/korumacı usulün, savaş yıllarında milli ekonomi politikası olarak benimsenmesi, yazarın tekliflerinin somut temeller üzerine inşa edilmiş olduğunu kanıtlamaktadır.

4. Ahmet Mithat'ta Himayeci Usul Düşüncesinin Oluşumuna Zemin Hazırlayan Kaynaklar

Ahmet Mithat'ın Osmanlı iktisat düşüncesi içinde himayeci usulü teklif eden ilk aydın olarak belirmesinin tesadüfi olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Himayeci usulün Ahmet Mithat'ın düşünce dünyasında şekillenmesine ve yazarı bu usulü müstakil bir iktisat politikası olarak teklif etmeye sevk eden birtakım etkenler mevcuttur. Yazar, devrinin iktisadi, sosyal ve siyasal gerçekliğini bu etkenler tarafından biçimlendirilen genel bir perspektiften değerlendirmiş; edindiği sonuçlardan hareketle devletin devamını mümkün kılacak iktisadi gelişimin, himayeci usulün benimsenmesi sayesinde sağlanabileceğini öngörmüştür. Bu doğrultuda Ahmet Mithat'ta himayeci usul düşüncesinin oluşumunu sağlayan etkenlerin temelde siyasal, sınıfsal ve ideolojik temelleri bulunduğu görülmektedir.

Ahmet Mithat'ı, himayeci usulü muayyen bir iktisat politikası olarak önermeye sevk eden başlıca unsur, II. Abdülhamit devrinin siyasal koşulları çerçevesinde gelişen liberalizm karşıtlığı merkezli düşünsel yönelimdir. Yukarıda belirtildiği üzere, II. Abdülhamit devrinin tanımlayıcı unsurlarından biri olan liberalizm karşıtlığı, varlığını siyasal zeminde olduğu kadar kültürel, sosyal ve iktisadi alanlarda da güçlü bir biçimde hissettirmiş; liberalleşme, devletin çok unsurlu yapısıyla devamını tehdit eden bir süreç olarak değerlendirilmiştir. II. Abdülhamit'in, liberalizmin Osmanlı Devleti'ni tarihi bir tasfiyeye götüreceğine olan inancına verilen ilk entelektüel destek, N. Berkes'in ifadesiyle, dönemin düşünce alanındaki en iyi temsilcisi olan Ahmet Mithat'tan gelmiştir²². Dikkatle incelendiğinde, Ahmet Mithat'ın fikri ürünlerinin, II. Abdülhamit'in kapalı toplum modeliyle yakın benzerlikler içinde olduğu görülür²³. Zira tüm yaşamı boyunca iktidarla ve bilhassa sarayla iyi ilişkiler kurmaya dikkat etmek suretiyle, muhalif olduğu zannını uyandırabileceğini düşündüğü eylemlerde bulunmaktan kaçınan Ahmet Mithat da liberalizm karşıtlığı noktasında II. Abdülhamit ile tam bir görüş birliği halindedir.

Kemal Karpat, Ahmet Mithat'ın, II. Abdülhamit'in yardımcılardan biri olduğunu belirtir. Karpat'a göre Ahmet Mithat, "halk üzerinde etkisi bulunan, kendisine sadık ya da politik görüşlerini yakın bulduğu kişileri etrafında toplayan II. Abdülhamit için oldukça uygun bir yardımcı olmuştur"²⁴. Ahmet Mithat bu dönemde, Meclis-i Mebusan'ın faaliyetlerinin 33 yıl süre ile tatil edilmesi ve

²²Berkes 2017, s. 370.

²³Sayar 2009, s. 373.

²⁴Karpat 2001, s. 195.

Mithat Paşa'nın sürgünü ile başlayan II. Abdülhamit'in ilk hükümet darbesini kamuoyu karşısında zaruri bir hadise olarak gösterebilecek²⁵ kadar iktidar yanlısı bir tutum sergilemiştir. Nüket Esen de, dönemin aydınlarının Abdülhamit'e karşı bir tutum içinde olduklarını, buna karşılık Ahmet Mithat'ın padişahu desteklediğini ve zaman zaman "kalemimi onun hizmetine verdiğini"²⁶ ifade eder. Ahmet Mithat'ın II. Abdülhamit'e ve onun iktidarına duyduğu yakınlığı, "Üss-i İnkılap" adlı eserinden alıntılanan aşağıdaki bölüm de dikkatlere sunmaktadır:

*"Asrın bu tuhaf ve garip halleri içinde, Saray-ı Humayun'da Osmanlı tahtının ikinci derecede adayı olan Sultan Abdülhamit Hazretleri, halifelik ve saltanat gibi en yüce bir mevkie namzet bulunanlara hiç yakışmayan; oyun, sefahat ve boş yere vakit geçirmek gibi şeylerden tamamıyla uzak olarak ilahi hükme tam manasıyla razı olmak gibi tam inançla, öyle ikbal maksadı için özlem ve hırs da göstermeyerek vakitlerinin en büyük kısmını eldeki kitaplardan başka her tür yayınları da okumaya harcamakta ve büyük bir millet için tam refahın nelere bağlı olduğunu rahat ve huzur içinde incelemektedir. Hükümdar, milletten başka bir varlık için değil, milletin ikbal ve saadetini hizmet için gelmiştir..."*²⁷

Ahmet Mithat, Üss-i İnkılap ile Sultanı temize çıkarırken, Namık Kemal, Ohannes Paşa ve Portakal Paşa'nın muhalefetlerine de karşı durmaktadır. "Bu yönüyle Ahmet Mithat, tepeden inmeci devrime karşı duran, halktan gelecek harekete güvenen bir düşünce içindeyken; bir yandan geniş halk kitlelerinden müteşebbisler çıkarma umuduyla Sanayi Mektepleri açan, diğer yandan da Osmanlı liberalizmini kurutmak adına Mektep-i Mülkiye'nin üstüne giden II. Abdülhamit de bu düşünce sistematığı ile eylemsel bir uyum içindedir"²⁸. Bu uyum, II. Abdülhamit'i, Ahmet Mithat tarafından çıkarılan Tercüman-ı Hakikat gazetesini gerek maddi gerekse manevi olarak desteklemeye yöneltmiş; bu suretle gazete muhafazakar düşüncenin ve liberalizm karşıtlığının sözcülüğünü üstlenen bir yayın organı haline gelmeye başlamıştır. Ahmet Mithat, bu gazetede neşredilen yazılarında bir yandan dini ve otokrasiyi savunurken bir yandan da batıdan ithal edilmeye çalışılan kurum ve kavramlara karşı mesafeli bir duruş geliştirmiştir. Bu kavramlara iktisadi liberalizmi ve laissez-faire usulünü de dâhil etmek mümkündür. İktisadi liberalizm ve ticaret serbestisi konularında da Ahmet Mithat ile II. Abdülhamit arasında tam bir görüş birliği bulunduğu görülmektedir. Söz konusu görüş birliği Ahmet Mithat'ı, II. Abdülhamit'in liberalizm karşıtlığı paralelinde laissez-faire usulüne alternatif olabilecek bir ekonomik model geliştirmeye sevk etmiştir. Ahmet Mithat, bu alternatif Osmanlı'nın söz konusu dönemdeki ekonomik şartları da göz önüne alındığında devletin ekonomik alandaki etkinliğini bir ihtiyaç olarak mütalaa eden himayeci

²⁵Tanpınar 2008, s. 406.

²⁶Esen 2014, s. 17.

²⁷Mithat 2004, s. 143.

²⁸Berkes 2017, s. 372.

usulde bulmuştur. Bunun yanı sıra himayeci usul, Ahmet Mithat ile II. Abdülhamit'i aynı ideolojik düzlemde buluşturan muhafazakârlık, milliyetçilik, gelenekçilik, liberalizm karşıtlığı ve sosyal tesanüt gibi kavramlara uygunluk teşkil eden bir tekliftir. Dolayısıyla iktisat tarihimizde ilk kez sistematik bir biçimde Ahmet Mithat tarafından teklif edilen himayeci usulü, yazarın II. Abdülhamit iktidarı ile kurduğu yakın ilişkiden ve bu devrin siyasal koşullarından bağımsız olarak ele almak mümkün değildir.

Ahmet Mithat'ı himayeci usul düşüncesini benimsemeye sevk eden bir diğer etken de, yazarın sınıfsal aidiyetidir. Yazarın dünya görüşünü, ideolojik tercihlerini ve edebi kimliğini ele alan birçok çalışmada, onun mensubu bulunduğu sosyal sınıfa göndermede bulunduğu görülür. Bilindiği üzere Ahmet Mithat, Tophane'de, Kumbaracılar Yokuşu civarında bir mahallede, yoksul bir esnaf ailesinin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir.²⁹ İlk tahsilini yaptığı Vidin'den döndükten sonra (1857) bir attarın yanına çırağ olarak verildiği Mısır Çarşısı'nda³⁰ 1861 tarihine kadar geçirdiği dört yıl, yazarın hayatının en önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. Söz konusu dört yıllık deneyim, yazarı hayatı boyunca içinden çıktığı esnaf tabakasının ihtiyaçlarını gözetten bir tutum geliştirmeye yöneltecektir. Ahmet Hamdi Tanpınar, Ahmet Mithat'ın bir zamanlar attar çırağı yaptığı Mısır Çarşısı esnafı içinde, onlarla yarenlik edermiş gibi yazdığını³¹ ifade eder. Ona göre Ahmet Mithat'ın üslubu dahi esnaf kahvelerinde dinlediğinden şüphe edemeyeceğimiz meddah hikayelerinin devamıdır. Bu bağlamda zihniyet itibarıyla da bu yol arkadaşlarından asla ayrılmaz. İhtiras ve temayülleri, bu tabakanın ihtiras ve temayülleridir. *"Onu muayyen bir ahlak anlayışı değil, içinden geldiği zümrenin itiyatları ve istikrar arzusu idare eder. Çarşı daima istikrarın peşindedir. Onun için her şeyden evvel kendi emniyeti vardır. Abdülhamit darbe-i hükümetinin arkasında Tanzimat'tan beri birkaç defa cadde başlarında parası ve emniyeti yakılan bu çarşının bulunduğunu gözden hiç kaçırmamak lazımdır."*³² Ahmet Hamdi Tanpınar'ın ifadesiyle çarşı, "Mithat Efendi'nin sığındığı yer"dir. Bu sığınağa duyduğu sadakat, Ahmet Mithat'ı, geniş halk kitlelerinin kültürel gelişimine hizmet edebilmek üzere estetik kaygılardan arındırılmış kurmaca metinler üretmeye sevk etmekle kalmamış, devrinin politik gelişmeleri karşısında da içinden çıktığı sınıfın ihtiyaçlarını gözetten halkçı bir kişilik yapısı geliştirmeye mecbur kılmıştır.

Ahmet Mithat'ın sınıfsal aidiyetinin ekonomi alanındaki görüşlerinin biçimlenmesine zemin hazırladığını iddia eden bir başka araştırmacı ise Şerif Mardin'dir. Mardin, "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma" başlıklı makalesinde Sevda-yı Say-ü Amel'e değinir. Şerif Mardin'e göre, esnaf kökenli olan Ahmet Mithat, eserlerinde, "hesaplılık, gösterişçi tüketimden kaçınmak ve

²⁹Tanpınar 2008, s. 400.

³⁰Karaalioğlu 1969, s. 21.

³¹Tanpınar 2008, s. 410.

³²Tanpınar 2008, s. 411.

namuslu olmak" gibi Osmanlı esnaf sınıfının değerlerini dile getirir.³³Dikkatle incelendiğinde, himayeci usul modelinin içerdiği tekliflerin, yazarın kurmaca eserlerinde idealize ettiği "hesaplılık" ve "gösterişçi tüketimden kaçınmak" gibi Osmanlı esnaf tabakasına ait değerlerle örtüştüğü görülür. Ahmet Mithat, küçük işletmelerin kalkınması ile ülke ekonomisinin kalkınmasının aynı esaslar çerçevesinde mümkün olabileceğini düşünmektedir. Dolayısıyla yazarın himayeci usul modeline, mensubu bulunduğu esnaf sınıfına ait değerleri ülke ekonomisi ölçğine uyarlayarak ulaştığını ifade edebiliriz. Bu bağlamda himayeci modelin, "korumacılık", "hesaplılık", "aşırı tüketim karşıtlığı" ve "tesanüt" gibi Osmanlı esnaf sınıfının temel değerlerinin makro düzeydeki yorumu olarak da değerlendirilebileceği görülür. Zira yazarın zihninde himayeci usul teklifinin düşünsel altyapısını oluşturan kültürel kodlar, esnaf tabakasıyla temasının başladığı yıllardan itibaren bir çekirdek halinde de olsa mevcuttur.

Himayeci usulün Ahmet Mithat'ın düşünce dünyasında yer bulmasını sağlayan etkenlerin bir kısmının ideolojik temellere dayandığı söylenebilir. Ahmet Mithat, gerek kurmaca gerekse kurmaca dışı eserlerinde milliyetçi hassasiyetleri önceleyen, tam anlamıyla yerli bir aydın olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu eserlerin tamamında, yerli ve milli olanın temellerinden uzaklaştırılmadan geliştirilmesi gerekliliği ile beraber ülkenin ve devletin sağlıklı bir ilerleme perspektifine ancak bu şuurla ulaşabileceği vurgusu hâkimdir. Ahmet Mithat'ın milliyetçi tavrı, ülke siyaseti ve devlet ekonomisi hakkındaki fikirleri üzerinde de ağırlığını hissettirir. Fakat yazarın burada sözü edilen milliyetçi tavrının, etnisite odaklı olmadığını özellikle vurgulamak gerekmektedir. Ahmet Mithat, daha ziyade bir Osmanlı milliyetçisidir. Bu yönüyle Osmanlı-İslam uygarlığının ayakta kalabilmesi için gerekli ekonomik modelin inşa edilmesi sürecinde, yerli üretimin önemine dikkat çeker. Yazar, yeni alet ve makineleri ithal etmekten ziyade Türkiye'de de sanayi gelişmesi, daha doğrusu kurulması arzusundadır. Daha Bedir mecmuasını çıkarırken (1872) yazdığı açık mektupta, Avrupa muvazene-i düveliyyesine muhtaç olduğumuzdan söz eden Namık Kemal'e, kendi milli sanayimizin gelişmesinden, harp sanayimize kendimizin sahip olmamızdan³⁴ bahseder:

"Biz ne zaman Hanri Martini'yi mi mübayaa edelim? Şapso'yu mu? Mübahasesi yerine şu binbaşının icad-kerdesi olan nümuneyi mi imal edelim yoksa bu kolağasının icad-kerdesini mi? Mübahasesine çıkışırsak o zaman muhafaza-i istiklalimizden emin oluruz..."

³³Mardin 2001, s. 45.

³⁴Okay 1975, s. 59.

Silah kendimizin silahı olsun ki güvenelim. Ziya-yı şemse mukabil geldiği zaman her hatt-ı şuaı düşmanın gözüne, beynine saplanan palaları, yatağanları biz yapar ve üzerine dahi, 'inha fetehna' veyahut 've cahedu' yazardık..."³⁵

Ahmet Mithat, ilim ve teknik sahasında kaydedilecek ilerlemenin milli üretim merkezli olması gerektiği kanaatindedir. Bu görüşünü, çoğunlukla üstün meziyet ve erdemlerle donatılmış olarak okuyucusunun karşısına çıkardığı roman ve hikâye kahramanları aracılığıyla da tekrarlar. "Ahmet Metin ve Şirzat" (1892) adlı romanının milliyetçi kahramanı Ahmet Metin, seyahate çıkacağı gemisini İstanbul'da Türk ustalarına yaptırır. "Letaif-i Rivayat" serisinde yer alan muhtelif roman ve hikâyelerde yerli ve milli değerlerin temsilcisi durumundaki kahramanlarla Batılılaşma yanlısı alafranga tipler mukayese edilir. Bu eserlerin ortak noktası, olay örgülerinin milli şuuru ön planda tutan sebatkâr, iş ahlakına sahip, tutumlu ve köklerine yabancılaşmamış karakterleri ödüllendirecek şekilde kurgulanmış olmasıdır. Yazarın şüphesiz en tanınmış eseri olan "Felatun Bey ile Rakım Efendi" (1876) de benzer bir kurgusal yapıya sahiptir. Romanın üzerine kurulu olduğu batılılaşma sorunsalı, birbirine zıt yaşam tarzlarını sembolize eden iki farklı tip arasındaki çatışma ekseninde ele alınmıştır. Eserin olumlanan tipi Rakım Efendi, her şeyden önce idealize edilmiş milli bir figürdür; antitezi olarak sunulan Felatun Bey'in aksine mensubu bulunduğu medeniyet dairesinin kıymetinin idrakindedir. Bu idrak, onu alafranga yönelimlere itibar etmemeye, milli aidiyetine sadakatle bağlı kalmaya mecbur kılar. Fakat yazarın söz konusu eser aracılığıyla ortaya koyduğu karşıtlık, kahramanların batılılaşmayı algılayış biçimleriyle sınırlı değildir. Berna Moran'a göre Ahmet Mithat'ın üzerinde durduğu asıl karşıtlık, Felatun Bey ile Rakım Efendi'nin temsil ettikleri tembellik ve israf ile çalışkanlık ve tutumluluk arasındadır. "Yazarın gözünde batılılaşmanın beraberinde getirdiği tüketim ekonomisine kendini kaptıranlara en iyi örnek, Batılı olmayı çok şık giyinmek, Beyoğlu'nda eğlenmek ve gösteriş yapmak olarak anlayan züppe tipi olduğu için, romanda müsrif adam, aynı zamanda alafranga züppeyi temsil eden Felatun olur. Ahmet Mithat batılılaşmayı yanlış anlayan Felatun Bey'in karşısına doğru anlayan Rakım Efendi'yi koyarak kendisi için az çok ideal sayabileceğimiz bir Osmanlı efendisi çizer. Romanda Felatun'dan çok üstünde durulan Rakım Efendi, para işlerinde dikkatli, çalışarak başarı kazanan, fakirden durumunu düzeltebilen adamdır. Rakım'ın biraz da Ahmet Mithat'ın kendisi olduğunu unutmayalım.

Ticaret ve sanayi alanında Avrupalıları taklit etmemiz gerektiğine inanan yazar, ekonomi kuramlarını ilk inceleyen düşünürlerimizdendir. Hall-ül-Ukad (1879) adlı yapıtında liberalizmin Türk ekonomisinin yararına olmayacağını, sanayimizin yıkılmaması için himayecilik sistemini uygulamanın doğru olacağını ifade eder. Ahmet Mithat, Türklerin ticaret anlayışında Avrupalılardan

³⁵Mithat 2002, s. 60.

çok gerilerde kaldığını, iş hayatında tembel olduklarını, ticaret ve sanayide ilerlemeyi pek akıllarına getirmediklerini, aydınların devlet memurluğundan başka bir geçim yolu düşünmediklerini görerek romanlarında ve yazılarında bu konuda Batı'nın üstünlüğünü vurgulamak, okurlarını uyarmak, onlara ticaretin, sanayinin ve genellikle çalışmanın hem saygıdeğer hem de kazançlı bir uğraş olduğunu telkin etmek ister. Özel teşebbüs çabasıyla ticarete başarıya ulaşan kişileri okura örnek olarak sunar. Felatun Bey ile Rakım Efendi'de de müsrif mirasyedi Felatun Bey ile çalışkan ve hesaplı Rakım Efendi'nin bu tutumları sonucu, birinin nasıl battığına, diğersinin de nasıl başarıya ulaştığına tanık olur ve ekonomik bakımdan birbirinin karşıtı olan bu iki tutumu değerlendirmeye yöneliriz"³⁶. Ahmet Mithat, Rakım Efendi'nin şahsında, fert ve devlet hayatında ekonomik başarı için gerekli gördüğü ilkeleri bir araya getirmiş gibidir. Bu açıdan bakıldığında kahramanlar arasındaki karşılaştırmanın ağırlıklı olarak ekonomik tutum bakımından olduğu görülür. Fakat yazarın kahramanlar arasındaki karşıtlık ilgisini üzerine inşa ettiği bir başka çerçeve daha mevcuttur: Rakım Efendi, yaşam tarzından taşıyıcısı olduğu geleneksel ve kültürel yönelimlere kadar bütünüyle milliyetçi bir figür olarak karşımıza çıkar. Batı medeniyeti karşısında önyargılı bir tutuma sahip değildir; Moran'ın deyiimiyle ancak, "münasip miktar Batılılaşmış bir aydın"dır. Bununla beraber Osmanlı-İslam uygarlığının manevi değerlerine de bağlıdır.³⁷Dünya görüşü, önemli ölçüde yetiştiği coğrafyanın kültürel kodları tarafından belirlenmiştir. Rakım Efendi ile Ahmet Mithat arasında bu bağlamda belirgin bir özdeşlik ilgisi bulunduğunu, yazarın bilhassa kurmaca dışı eserlerinde yer verdiği görüşler de kanıtlar niteliktedir.

Yazarın, milliyetçi ideolojinin sözcülüğünü üstlenen idealize edilmiş kahramanlara yer verdiği "Paris'te Bir Türk" (1876), "Karnaval" (1881) ve "Bahtiyarlık" (1885) adlı romanlarında da "Felatun Bey ile Rakım Efendi"dekine benzer kurgusal yapılarla karşılaşırız. "Paris'te Bir Türk"te, Osmanlı genci Nasuh'un Fransa'da Osmanlı-İslam medeniyetini savunarak, Avrupalıların Osmanlı hakkındaki yanlış hükümlerini düzelttiği görülür. "Karnaval" romanında da iki ayrı medeniyet dairesinin temsilcisi durumundaki tipler ön plandadır. "Bahtiyarlık" romanında, tıpkı "Felatun Bey ile Rakım Efendi"de olduğu gibi geleneksel kültürün temsilcisi olan azimli ve çalışkan Şinasi'nin Bursa civarında aldığı çorak araziye zaman içinde harika bir biçimde işleyen bir çiftlik haline getirerek zenginleşmesi ve batı usulü ziraatı öğrenmesi karşısında hovarda bir mirasyedi olan Senai'nin tüm servetini batırmasının trajik hikâyesi anlatılır. Bu eserlerin ortak noktası, yazarın milliyetçi duyarlılık ile ekonomik gelişim, servet edinimi ve zenginleşme arasında bir bağ kurmasıdır.

³⁶Moran 2015, s. 49.

³⁷Moran 2015, s. 55.

5. Sonuç

Türk edebiyatı tarihinde bilhassa romancı ve hikâyeci kimliği ile tanınan Ahmet Mithat'ın kurmaca dışı eserleri arasında iktisat teorisi ile ilgili olanlar ayrı bir önemi haizdir. Yazarın iktisat teorisi ile doğrudan ilgili bulunan "Ekonomi Politik" ve "Hallü'l-Ukad" adlı çalışmalarında ortaya koyduğu görüş ve teklifler, ona ülkemizde özellikle I. Dünya Savaşı'ndan sonra benimsenen ve uzunca bir süre milli iktisat politikası olarak uygulanan "himayeci usul" kavramının ilk teorisyeni olma hüviyeti kazandırmaktadır. Zira yukarıda ayrıntılı şekilde incelediğimiz himayeci usul ideolojisinin beyanname niteliğindeki "Ekonomi Politik" adlı çalışmanın neşredildiği 1879 tarihinde, henüz Osmanlı'da korumacı stratejinin müstakil bir iktisat politikası olarak teklif edildiği bir esere tesadüf mümkün değildir. Bu teklifin öncelikle devrin tanınmış bir sanatkârından gelmiş olması, şüphesiz dikkat çekicidir. Fakat Ahmet Mithat'ı iktisat alanında himayeci usul düşüncesini kuramlaştırarak teklif etmeye sevk eden etkenler, yazarın mizacıyla beraber şahsi eğilimleri, ideolojik tercihleri ve devrin siyasi atmosferi tarafından beraberce yaratılmış gibidir. Ahmet Mithat, öncelikle II. Abdülhamit ile kurduğu yakınlık dolayısıyla devrin liberalizm karşıtı siyasetini, ekonomi alanında da tatbik etmenin yollarını aramış ve nihayetinde himayeci usulü bir çözüm önerisi olarak geliştirmiştir. Bunun yanı sıra milliyetçi/Osmanlıcı bir mütefekkir olarak Ahmet Mithat, kurulacak iktisadi düzenin, henüz Avrupa devletleriyle sanayi ve ticaret alanlarında rekabet edebilecek seviyede bulunmayan Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısını koruma amacı doğrultusunda şekillendirilmesi gerekliliğini vurgulamıştır. Tüm bu etkenlere, yazarın içinden çıktığı esnaf sınıfından devraldığı geleneksel değerleri ülke ekonomisi düzeyinde yaşatma girişimini de dâhil etmek mümkündür.

Ahmet Mithat, serbest ticaretin ve laissez-faire ideolojisinin Osmanlı Devleti için yalnızca yıkım vaat eden bir istikamet olduğunu düşünmektedir. Osmanlı ekonomisinin önemli ölçüde yabancıların kontrolünde bulunduğunu müşahade eden Ahmet Mithat, iktisadi kalkınma için yerli üretimi teşvik eden politikalar geliştirilmesini zaruri saymakta; ticaret serbestisinin ülkeyi sömürüye açık hale getirmekten başka bir sonuç üretemeyeceğini öngörmektedir. Yazar, "Ekonomi Politik"te yalnızca durum tespitiyle yetinmemiş, ekonomik kalkınma için gerekli gördüğü himayeci usul doğrultusunda hangi adımların atılması gerektiğini de somut teklifler aracılığıyla ortaya koymuştur. Bu tekliflerin başında, ithalat mallarının vergiye tabi kılınması, Avrupa ülkelerine sanayi fennini öğrenmek üzere öğrenciler gönderilmesi ve Avrupa'dan ülkemize sanat icra etmek üzere gelen müteşebbislere belirli şartlar dâhilinde teşvik verilmesi gibi öneriler gelmektedir.

Yazarın himayeci usul teklifinin dayandığı ilke ve esaslarla diğer sosyal sorunlara ilişkin kuramsal yazıları ve edebi eserleri arasında belirgin bir paralellik bulunduğu gözlemlenmektedir. Ahmet Mithat, himayeci usulü

şüphesiz milli menfaat temini amacı doğrultusunda gerekli görmüştür. Fikir ve eser üretimi aşamasında geniş halk kitlelerinin eğitimi ve toplumun kültürel seviyesinin yükseltilmesi hedefini önceleyen yazar, himayeci usulü de benzer bir korumacı saik ile önermiştir. Bir başka ifadeyle yazarın kamu yararı gözetme eğilimi, roman ve hikâyelerinde varlığını hissettirdiği gibi halkın maddi refahına ve ülkenin iktisadi kalkınma sürecine hizmet edeceğini düşündüğü himayeci usul düşüncesinin de hareket noktasını teşkil eder. Dolayısıyla Ahmet Mithat'ın ekonomi karşısındaki tavrını, politik tutumundan, edebi kimliğinden, sınıfsal aidiyetinden ve ideolojik tercihlerinden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Yazarın dünya görüşü, çeşitli iştiğal alanları ile kurduğu temasın niteliğini de belirlemiş gibidir.

6. Kaynaklar

- AHMAD, F., 2014, *“Modern Türkiye'nin Oluşumu”*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- AKYÜZ, M.; ERTEL, N., 1987, *“Ansiklopedik Ekonomi Sözlüğü”* İstanbul. Dünya Yayınları.
- BERKES N., 2007, *“Türkiye’de Çağdaşlaşma”*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- EFENDİ, A. M., 2004, *“Üss-i İnkılap”*, İstanbul: Selis Kitaplar.
- ESEN, N., 2014, *“Hikaye Anlatan Adam: Ahmet Mithat”* İstanbul: İletişim Yayınları.
- KABAŞ, T., 2014, *“Türk Kamu Politikası Modelinin Doğuşu ve Gelişmesi”*. CÜ İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi 15: 115-130.
- KARAALİOĞLU, S. K., 1969, *“Ansiklopedik Edebiyat Sözlüğü”*, İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri.
- KARPAT, K., 2001, *“The Politicization of Islam (Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State)”* New York: Oxford University Press.
- KELEŞ, R., 2000, *“Kentleşme Politikası”*, İstanbul: İmge Kitabevi.
- MİTHAT, A. M., 2002, *“Menfa”*, İstanbul: Arma Yayınları.
- 2005, *“İktisat Metinleri”*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- MORAN, B., 2016, *“Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1 Ahmet Mithat'tan A. H. Tanpınar'a”*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- OKAY, O., 1975, *“Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi”*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- 2013, *“Ahmet Mithat: Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikayesi”*, İlim ve Fennin Reis-i Mütefekkeri Ahmet Mithat Efendi, Ed. Fazlı Arslan. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.

PAMUK, Ő., 2015, "*Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*", İstanbul: İletişim Yayınları.

PAŞA, T., 1931, "*Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*", İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi.

SAYAR, A. G., 2009, "*Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*", İstanbul: Ötüken Yayınları.

ŞERİF, M., 2001, "*Türk Modernleşmesi*", İstanbul: İletişim Yayınları.

TANPINAR, A., H., 2008, "*19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*", İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

TOPRAK, Z., 2012, "*Türkiye'de Milli İktisat: 1908-1918*", İstanbul: Doğan Kitap.